

УДК 281.9

Шугаєва Л. М.,*доктор філософських наук, професор кафедри філософії та економічної теорії Рівненського державного гуманітарного університету*

У ПОШУКАХ ІСТИННОГО ПРАВОСЛАВ'Я. КІНДРАТ СЕЛІВАНОВ

У статті аналізується діяльність Кіндрата Селіванова – засновника нової течії духовного християнства – скопецтва.

Ключові слова: Кіндрат Селіванов, христовщина (хлисти), духовне християнство, скопецтво, православна церква, радіння.

В поисках истинного православия. Кондратий Селиванов

В статье анализируется деятельность Кондратия Селиванова – основателя нового течения духовного христианства – скопчества.

Ключевые слова: Кондратий Селиванов, христовщина (хлысты), духовные христиане, скопчество, православная церковь, радения

In search of veritable orthodoxy. Kindrat Selivanov

Activity of Kindrata Selivanova is analyzed in the article – founder of new flow of spiritual Christianity – skopetstvo

Keywords: Kindrat Selivanov, kristovschina (hlists), spiritual Christianity, skopetstvo, Orthodox church.

Сучасна цивілізація все більш і більше ігнорує значення духовного елементу в житті народів, підриваючи тим самим корені, якими надходять живильні соки суспільства. Духовна єдність підміняється економічною. При цьому незадіяна духовна енергія людини, яка втратила зв'язок із трансцендентним світом, знаходить вихід в безмежній волі до влади і руйнації. Вся історія ХХ ст. – пряме тому підтвердження. Як показує багато тисячолітній досвід людства, життя цивілізації неможливе без наступництва традицій, без зв'язку із своєю корінною системою, яка склалася протягом багатьох століть.

Саме тому, незнання духовно-моральних джерел своєї цивілізації, її прихованих можливостей, не завжди духовних злетів, але й падінь, не дають сьогоденному суспільству гідності. Таке явище української релігійної історії, як скопецтво, яке набуло поширення у кінці ХVІІІ – на початку ХІХ стст. на теренах України, зокрема в Таврійській і Херсонській

губернія, у Миколаєві, Одесі, Сімферополі, Харківській губернії є не просто фактом, а й дуже впливовим фактором української історії [17, арк.2; 18, арк.2; 19, арк.1; 20, арк. 1; 21, арк. 33; 22, арк. 2; 23, арк. 1-2]. Але ж виникає скопецтво не саме по собі. Звичайно, була людина, яка вважається засновником цієї течії духовного християнства. І саме виняткові риси цієї особистості, його харизма, історично тло, на якому розгорталися події і є предметом нашої статті. Мова піде про Кіндрата Селіванова.

Крім того, скільки буде існувати людство, стільки буде відбуватися народження і становлення нових релігійних систем і вчень. Наприклад, особливий інтерес у сучасній Україні викликають різні аскетичні практики і психотехніки, серед яких гідне місце можуть зайняти і методи досягнення змінених станів свідомості, які були поширені в середовищі скопецтва. Власне, ось цими факторами й обумовлена актуальність нашої статті.

Відтак, засновником скопецтва в Російській імперії (а Україна була, в той час, складовою імперією) вважається селянин Кіндрат Селіванов, який сформував свій світогляд у середовищі христовірів. Наскільки особистість Селіванова була протиречною і небезпечною для Православної церкви свідчать описи його зовнішності сучасниками. Так, відомий на межі ХІХ – ХХ ст. богослов Т.Буткевич так описує зовнішній вигляд засновника скопецтва: “Невидний собою – маленький, худенький, із загостреним носом, рудим (жовторусявим) волоссям на голові, без вусів і бороди, з жіночим несимпатичним обличчям, Селіванов не відрізнявся і моральними якостями: звичайне хлистівське лицемірство, безмежне марнолюбство і владолубство, хитрість і лукавство, надійливість боягузтво, наполеглива нетерпимість і прихованість до всіх іншодумців, – ось риси якими характеризується його особистість” [2, с.4].

А ось як описує Селіванова інший знаний богослов того часу К.Кутепов: “...спокутник скопців був маленьким, худеньким; але слід відмітити, що останнє свідчення належить до того часу, коли засновнику скопецтвської секти було вже близько семи десяти років. Погляд у спокутника був м’яким, світлим і спокійним. Не можливо відмовити засновнику секти в значних природних розумових дарах. Він був людиною далеко не дурною, і в цьому нас переконують, з однієї сторони, його “послання” і “листи”, без сумніву написані ним самим, а з другої – все його життя, повне пригод, і діяльність, яка вимагала надзвичайно багато практичної мудрості, щоб досягти своєї мети і залишити своє ім’я в пам’яті нащадків” [5, с. 117-118].

Крім того, Селіванов прожив у Петербурзі близько 20 років, і при цьому він заставив звернути увагу на себе таких високопоставлених

осіб, як князь Голіцин, Попов, Пілецькій тощо, які при нагоді, вступали з ним у розмову і завжди були від нього у захваті. Відомо, що князь Попов, перебуваючи у захваті від розмови Селіванова, сказав: “Боже! Якби не скопецтво, то за такою людиною пішли б полки за полками” [5, с.119].

Відтак, наведені приклади свідчать про те, що насправді засновник нового релігійного вчення був людиною здібною, обдарованою, із приємною зовнішністю, і, що є надзвичайно важливим для релігійного діяча – володів харизмою.

Ми вже згадували про те, що свій світогляд Селіванов сформував у середовищі христовірів, і мабуть, одним із перших помітив, що проповідь аскетизму христовірами розходиться з релігійною практикою. Запереченням шлюбу адепти христовірів’я широко відчинили двері розбещеності, перелюбству, кровозмішуванню, розтлінню неповнолітніх. Ці фактори привели його до думки про необхідність боротьби за чистоту віри, тобто до реформування християнства. Він проголошує головну тезу нового віровчення, яке принципово відрізняє скопців від христовірів. За уявленнями К.Селіванова (і взагалі містиків XVII – XVIII ст.) схожість людського і божественного образу слід розуміти не в тілесному, а в духовному смислі. Ідеолог скопецтва вважав, що головна різниця між людиною і божеством полягає в тому, що у божества відсутні дітородні органи – джерело гріховних справ і думок [14, с. 5-6]. Для того, щоб не за земного життя уподібнитися божеству, слід в ім’я любові до Бога “відсікти ці символічні емблеми гріха наших предків”, “вирвати ключі пекла”, які заважають духу злитися з божеством [10, с. 72]. Ми гадаємо, що релігійно-моральні переконання засновника скопецтва при всіх їх жорстокості й очевидній безглуздості все ж мають свою незаперечну гідність, оскільки вони були цілком щирими і цурались будь-яких матеріальних інтересів і цілей. Засновник нового віровчення діяв лише заради однієї ідеї – спасти христовірів, котрі гинули в розбещеності, і поширити, а вірніше, утвердити серед них своє вчення про необхідність оскоплення.

Відповідно до вчення Селіванова, для того, щоб віднайти шлях до позбавлення гріховності, Бог послав на землю Ісуса Христа, щоб він указав їм істинний шлях до спасіння. Перше пришестя Христа полягало в тому, що він навчив людей оскоплятися, попередньо оскопився сам і оскопив своїх дванадцять апостолів. Однак істотних результатів перше пришестя Христа, на думку Селіванова, не дало.

Близько 1797 р. Селіванов з’являється в Санкт-Петербурзі. Як це трапилось – з джерел не зовсім зрозуміло. На нашу думку, поява но-

вого віровчителя у північній столиці імперії була пов’язана з чутками про те, що Петро III живий, які активізувалися після смерті Катерини. Чому ми зосереджуємо на цьому факті увагу? Справа у тому, що Селіванов вважав, що друге пришестя Христа відбулося в Росії. Христос з’явився в силі і славі в образі імператора Петра III. Варто сказати, що сам характер царської влади в Російській імперії виявив проблему самозванства як таку. З початку XVII і до середини XIX стст. самозванці в імперії з’являлися без перерви. Самозванці, як правило, ототожнювали себе з Небесним Царем, Ісусом Христом. Це явище було лише одним із проявів сакралізації монарха, який з початку XVIII ст. наділявся атрибутами Христа [16, с. 207]. Звичайно, Петром III Кіндрат Селіванов оголосив самНа таку проповідь влада відреагувала відповідним чином. У кінці 1797 р. Селіванова помістили в якості “таємного арештанта” в Обуховську психіатричну лікарню Санкт-Петербурга. У березні 1802 р. після відвідин імператором Олександром I лікарні, нового віровчителя помістили у притулок при Смольному монастирі. Але й тут він пробув недовго – вже в липні того ж року був відпущений із притулку на прохання “польського дворянина” О.Єленського (або Єлянського), який проживав у Олександро-Невській лаврі. Очевидно, що Єленський став першим дворянином, який прийняв скопецтво (хоча достовірно нам не відомо, чи був він сам оскопленим) [6, с. 285-321].

У 1804 р. Єленський направив наближеному імператора Олександра I, товаришу міністра юстиції М.Новосельцеву записку з додатком “Про перебудову в Росії і про Божественну канцелярію”. У документі мова йшла про створення “тіньового” кабінету при імператорі. Скопці пропонували в цьому проєкті себе на службу державі, для чого вся імперія повинна перебудуватися за їхніми вказівками. Послідовники Селіванова повинні були стати таємними радниками і керівниками всіх галузей промисловості, військової і морської справи. За задумом скопців, Єленський мав представляти кандидатів у такі радники, за вказівкою “Святого Духа”, в особливу канцелярію, а уряд повинен був передавати їх архієреям для постригу в ченці і навчання церковної служби. Таким чином, повинні були утворюватися кадри ієромонахів, із яких і мали призиватися радники і керівники. Проєкт спирався на могутню силу скопецького капіталу. Для останнього було далеко не байдужим результатом війн Олександра I, міцно пов’язаних із торгівельною політикою. Без сумніву залишається той факт, що головним автором документу був Селіванов. Саме із цим документом зв’язана перша заявка не лише духовного християнства, а й в цілому православного сектантства на участь у політичному житті держави.

Досить швидко Селіванов стає широко відомим серед привілейованих кіл Санкт-Петербурга. До нього стало “модно” “їздити”. На наш погляд, такий суспільний інтерес до скопечтва і його лідера цілком відповідав містичним настроям першого періоду царствування Олександра І. Є свідчення очевидців, що незадовго перед Аустерліцем імператор особисто відвідав Селіванова [15, с.21].

Іншим наслідком суспільного захоплення містичним сектантством, і, зокрема скопечтвом стала поява у 1817 р. гуртка княгині Татарінової, відомого в різний час під назвами “Братства во Христі”, “Союзу братів і сестер”, “Духовного союзу” тощо [13, с.183]. Із найбільш відомих діячів того часу збори у Татарінової відвідували міністр освіти і духовних справ О.Голицин, віце-президент Художньої академії О.Лабзін, генерал-майор Є.Головін та ін [15, с.183].

Ми не можемо стверджувати, що гурток Татарінової поповідував і пропагував скопечтво. Між княгининею і Селівановим постійно стояв дух суперництва, і в цій, неоголошеній боротьбі, завжди перемагав лідер скопечтва.

Віровчення Селіванова було зафіксоване в релігійній автобіографії Селіванова, яка отримала у скопечській традиції назву “Подорожі і стради спокутника”. Цю літературну пам’ятку нерідко називають “скопечким євангелієм”. Те що авторство цього твору належить Селіванову, не викликало і не викликає сумнівів у дослідників.

За твердженням Селіванова, головним фактором, який гарантує спасіння, є абсолютне утримання від статевого життя, що може бути досягнуте лише шляхом оскоплення, тобто обрізання статевих органів. (Вважаю, що привілейована громада Санкт-Петербурга глибоко не вникала у вчення свого кумира, а якщо і вникала, то не замислювалась над наслідками такої діяльності). Протягом майже двохсотлітнього існування скопечтва на теренах Росії і України оправдання оскоплення його вірних знаходили в Євангеліях. Власне, автобіографія Селіванова переповнена такими посиланнями. У розумінні віровчителя тлумачилось таке: “Коли праве око твоє спокушає тебе, – його вибери, і кинь від себе; бо краще тобі, щоб загинув один із твоїх членів, аніж до геєни тіло твоє було вкинене” (Мт. 5:29); “Блаженні неплідні утроби, які не родили, і груди, що не годували” (Л.23:28); “Отож умертвіть ваші земні члени, розпусту, нечисть, пристрасть...” (Кол. 3-5).

Першим оскопленням, як свідчить скопечька традиція був селіванов, селянин Тульської губернії Олександр Шилів і скопечька “богородиця” в Оргловській губернії, Кулина Іванівна.

На перших порах існування релігійного утворення оскоплення проводилось шляхом спалення статевих органів розпеченим залізом.

“Оскоплення повинно здійснюватися за допомогою заліза, розпеченого набіло, яким спалювалися у чоловіків ядра, а в жінок соски”, – доповідали у Міністерстві внутрішніх справ [10, с. 107]. Згодом скопці стали використовувати різучі знаряддя – бритву, ніж, косу, – але й далі використовували розпечене залізо для зупинення кровотечі. Хрещення вогнем сіввідносилося з хрещенням духом; так скопці, як і христовіри, називали стан екстазу, який досягався останнім під час радінь.

Оскоплення не повністю звільняло від похоті. Як пояснював оскоплений барабанщик егерського полку: “... нам з досвіду відомо кожному, що скопец після позбавлення себе від удів буває збентеженим плотським бажанням...” [8, с. 510].

Постійно виникає питання: звідки простий селянин дізнався про оскоплення? Так, Селіванов був грамотним, умів читати і писати, але ж учення про масову кастрацію за релігійними мотивами є для європейської традиції якщо не унікальним, то надзвичайно рідкісним явищем.

Загальний огляд історії скопцтва в різних народів і націй, і різні періоди їх існування говорять про те, що оскоплення як явище одичне, існувало як у стародавньому язичницькому світі, так і в новому християнському, і як таке, воно бере свій початок у глибокій давнині. Дохристиянський світ, представляючи велику кількість насильницьких оскоплень за різноманітними мотивами і спонуканнями в культурі Кібели, уперше і востаннє представив приклади добровільних оскоплень, які виходили зі смутно усвідомленої мотивації, що само оскоплення є справа богоугодна і, як наслідок, є спасінням для людини. Цей релігійно-моральний мотив оскоплення отримав значний розвиток у перший період становлення християнства. Учення про необхідність оскоплення заради релігійно-моральних цілей не сформувалось у стародавньому християнському світі в особливу догматичну і моральну систему; послідовники його при всій фанатичній прив’язаності до бузувірства, яке вони називали засобом спасіння людини, не насмілились заради цього вчення змінити основний догмат християнства, здійснене Ісусом Христом, і пояснювати його з точки зору ідеї оскоплення. У Православній церкві, за винятком мало чисельних прикладів, скопцтва не існувало до другої половини XVIII ст.

Відтак, ми вважаємо, що віровчення скопцтва, яке ґрунтувалось на основі кастрації, було власним винаходом Селіванова.

Хоча, на думку сучасників Селіванова, дослідників М.Барсова і П.Мельникова, між ученням христовірів і ученням нового віровчителя немає і не може бути скільки-небудь істотної різниці [1, с. 87; 11, с. 80]. Така думка видається необґрунтовано. Запозичення Селіванова із

учення христовірів, на нашу думку, стосується лише загального релігійного і морального світоспоглядання. У релігійному вченні скопців панує містицизм і пантеїзм, як і христовірів; у моральному вченні панує дуалізм, також властивий христовірам. Догмат, який істотно відрізняє скопців від христовірів – це вчення Селіванова “Про другого Христа”. У передмові “Страд” ідеться про те, що він явився світові вдруге. Імператор Петро III явився світові вдруге в образі Селіванова. Христовіри ж кожного нового пророка із свого середовища оголошували Христом. Скопців же Селіванов переконав, що “один є Христос”, який удруге прийшов на землю, батюшка-спокутник Петро, тобто він сам.

Сексологічна трактовка первісного гріха – давній винахід християнської герменевтики. Не новою була й ідея про шлях до безсмертя. Про потойбічне безсмертя, не маючи статі людей, мріяли в різних містичних традиціях – Платон, апостол Павло та інші. Але Селіванов придумав дещо таке, чого не було ні у кого: хірургічну техніку спокутування первісного гріха.

За вченням Селіванова гріх полягає “єдино у плотському змішуванні і від цього гріха смерть поширилась на весь рід людський” [4, с. 13]. Очевидно, саме обіцянка фізичного безсмертя і була причиною значного успіху, яким супроводжується прозелітизм скопечтва. За цим стояла жорстка логіка. Смерть є покаранням за гріх; гріх є неминучим наслідком статі; таким чином, позбавлення від статі є єдиним способом зробити людей бессмертними. Фізичне безсмертя вимагає позбавлення фізичних ознак статі [5, с. 164]. Бажання особистого безсмертя виявилося потужнішим від бажання продовження роду.

Догмат Селіванова про друге пришествя Христа на землю продиктував йому і есхатологію вчення. Логіка була досить простою. Якщо “спокутник” (Селіванов) прийшов до остаточного суду над світом, то була створена і картина суду не за допомогою міфологічних образів, а за допомогою сучасного йому суспільства. Оскільки друге пришествя уже відбулося, і Христом є Селіванов, то люди вже живуть в апокаліптичному світі. І рай, і пекло є сусідами на цьому світі; скопці опиняються в раю з першої хвилини оскоплення. Отже, на думку Селіванова, оскоплення робить людей не лише блаженними, але й бессмертними на цій землі. Остаточне Царство Боже наступить тоді, коли всі люди будуть перебувати в раю, тобто всі стануть скопцями. Коли боголюдина Селіванов воцариться на російському престолі, Санкт-Петербург стане духовним Єрусалимом, і тут відбудеться “загальний суд над живим і мертвим” – тоді всі скопці стануть живими, вічно живими.

Відтак, перші двадцять років XIX ст. можуть по праву вважатися “зо-

лотим століттям” скопечтва Російської імперії. В цей час скопці, їх дивні, а вірніше жакливі обряди (ми маємо на увазі процедуру оскоплення) та їх таємничий наставник користувались популярністю не лише серед простого люду, але й у привілейованих колах Санкт-Петербурга. Власне кажучи, цей погубило Селіванова і його послідовників: у 1819 р. до секти скопців вступили два гвардійських офіцери – двоюрідний племінник тодішнього петербурзького генерал-губернатора М.О.Мілародивича, причому один з них навіть погодився на ритуальний обряд кастрації. Крім того, з’ясувалося, що скопечке віровчення активно поширюється у столиці і, що приймають оскоплення, матроси і нижні чини гвардійських полків [7, с. 79]. Коли про це стало відомо владі, вибухнув резонансний скандал, і літом 1820 р. Селіванов був заарештований і висланий у Спасо-Євфимієвський монастир, де він і помер 19 лютого 1932 р.

Свідчення про останні дванадцять років життя Селіванова відомі нам завдяки таємній переписці між настоятелем монастиря архимандритом Парфенієм, володимирською губернською владою і офіційними особами Міністерства внутрішніх справ [12, с. 79]. Його помістили у недоступний для відвідувачів частині монастиря і утримували під постійною вартою з чотирьох осіб. Втім, не дивлячись на такі жорстокі умови, Селіванов, очевидно, підтримував зв’язок із своїми послідовниками. Із переписки також відомо, що “скопечкий ересеіарх” досить часто сповідувався і приймав причастя, хоча до арешту, за його власним визнанням, не причащався сімнадцять років.

Селіванова поховали із східної сторони Нікольської церкви, яка знаходилась при арештантському відділенні монастиря. Його могила була відмічена простим земляним насипом, але при цьому не була забута: в ямки, зроблені в ній, послідовники опускали бублики і сухарі, після чого вони вважалися освяченими [9, с. 70].

Відтак, засновник скопечтва – Кіндрат Селіванов майже 50 років проповідував своє вчення, яке переважно запозичав у христовірів (екстатична практика “радінь”; вшанування сектантських лідерів “христами”, “богородицями” і “святими”, а також заборони на любі форми сексуальних відносин і участь у повсякденному житті селянської общини), але й доповнив його ритуальною ампутацією “сороміцьких” частин тіла. Другою характерною рисою скопечкої традиції є її зв’язок з масовою соціально-політичною міфологією і утопією кінця XVIII – початку XIX стст. Якщо лідери христовщини обмежувались релігійним самозванством, то Селіванов і його послідовники одночасно тяжіли і до самозванства політичного. Саме Селіванов вважався не лише новим втіленням Христа, але й імператором Петром III, який чудом спасся від смерті.

Скопечтво, яке проповідував Селіванов – явище історичне, з великою кількістю послідовників. Це була громада із стійкою внутрішньою організацією, окремою і самостійною. Суворий аскетизм, який проповідував Селіванов у всьому був релігійним принципом скопців. Відмова від усіх життєвих задовольень і зведення їх до мінімуму було у скопців формою засудження власності. З часом цей фанатичний аскетизм виродився у буржуазну бережливість, навіть скнарність. Серед скопців була велика кількість купців, фабрикантів, лихварів, мільйонщиків, які вкрай рідко переслідувалися владою. Тобто на початку XIX ст. вчення Селіванова виступило як самостійне оригінальне явище із своєю ідеологією і визначеним складом послідовників.

У 1842 р. царським урядом за оскоплення була призначена каторга, яка існувала до останніх днів імперії. Скопці, як могли, протистояли репресивним мірам з боку держави і Православної церкви, намагались зберегти вчення свого “спокутника”. Все ж, поступово руйнувались внутрішні зв’язки громади, усе більша кількість її членів відмовлялася від фізичного оскоплення. Хоча ще у 20-х роках XX ст.. в Україні існувало 4 громади скопців, які нараховували 24 особи [3, арк. 17]. Невелика кількість скопців зараз проживає у Москві, Ставрополі і Ставропольському краї Росії.

Список використаних джерел та літератури:

1. Барсов Н. Новейшие исследования русского раскола / Барсов Н. // Православное обозрение. – 1873. – №1.
2. Буткевич Т. Скопечество / Буткевич Т. – Харьков : [б.м.в.], 1909.
3. Державний архів Житомирської області. – Ф. 1185. – Оп. 1. – Спр. 179.
4. Калынев М. Скопцы / Калынев М. – Рязань : [б.м.в.], 1903.
5. Кутепов К. Секты скопцов и хлыстов / Кутепов К. – Казань : [б.м.в.], 1883.
6. Клибанов А. Народная социальная утопия в России. Период феодализма / Клибанов А. – М. : Наука, 1977.
7. Коновалов Д. Религиозный экстаз в русском мистическом сектанстве / Коновалов Д. – Сергиев-Посад : [б.м.в.], 1908.
8. Крыжин А. Опыт исследования скопеческой секты в Симбирской губернии / Крыжин А. // Записки русского географического общества. – СПб. : [б.м.в.], 1867. – Т. 1.
9. Липранди И. Дело о скопце камергере Еленском / Липранди И. – М. : [б.м.в.], 1868.
10. Мельников П. Свод сведений о скопеческой ереси из следственных дел: Материалы для истории хлыстовской и скопеческой ересей / Мельников П. // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – М. : [б.м.в.], 1872. – Кн. 2.

11. Мельников П. Свод сведений о скопеческой ереси / Мельников П. – СПб. : [б.м.в.], 1867. – Т. 1.
12. Надеждин Н. Исследование о скопеческой ереси / Надеждин Н. – СПб. : [б.м.в.], 1845.
13. Панченко А. Христовщина и скопчество : фольклор и традиционная культура руських мистических сект / Панченко А. – М. : О.Г.И., 2004.
14. Пеликан Е. Судебно-медицинские исследования скопчества / Пеликан Е. – СПб. : [б.м.в.], 1872.
15. Пругавин А. Раскол и сектантство в русской народной жизни / Пругавин А. – М. : [б.м.в.], 1905.
16. Успенский Б. Царь и самозванец: самозванчество в России как культурно-исторический феномен / Успенский Б. // Художественный язык средневековья. – М. : Мысль, 1982.
17. Центральний державний історичний архів України (ЦДА) – Ф. 356. – Оп. 1. – Спр. 81.
18. ЦДА. – Ф. 1252. – Оп. 1. – Спр. 59.
19. ЦДА. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 16.
20. ЦДА. – Ф. 442. – Оп. 149. – Спр. 165.
21. ЦДА. – Ф. 356. – Оп. 2. – Спр. 16.
22. ЦДА. – Ф. 356. – Оп. 1. – Спр. 23.
23. ЦДА. – Ф. 356. – Оп. 1. – Спр. 42.